

O TERITORIALNOSTI V ANTROPOLOGIJI, PA TUDI GEOGRAFIJI

Matej VRANJEŠ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: matej.vranjes@fhs.upr.si

IZVLEČEK

Članek predstavlja teoretsko razpravo o proučevanju, uporabi in konceptualiziranju teritorialnosti v socialni antropologiji. V ta namen avtor podaja sintetičen kritičen pregled empiričnega proučevanja ter zlasti teoretskega razpravljanja glede koncepta teritorialnosti. Avtor ugotavlja, da se je z zoževanjem uporabe in razpravljanja glede teritorialnosti predvsem na polje ekološke antropologije relativno zanemarilo nekatere kognitivne vidike človeškega prisvajanja prostora. Podobno "zožen" pogled na teritorialnost je moč opaziti tudi v družbeni geografiji, ki je temu pojavu posvetila največ splošnih teoretskih razprav. Avtor predlaga, da teritorialnost uporabljamo tudi v antropologiji kot splošno oznako za interpretiranje in konceptualiziranje različnih vidikov in oblik človeškega prisvajanja prostora in ne le za ekološke kontekste in vidike. Pri tem posebej izpostavlja pomen tako imenovanih "teritorialnih reprezentacij" ter "ideoloških vidikov teritorialnosti".

Ključne besede: teritorialnost, prisvajanje prostora, prostorska identiteta, družbeno-prostorske ideologije, antropologija prostora, ekološka antropologija, družbena geografija

LA TERRITORIALITÀ IN ANTROPOLOGIA E IN GEOGRAFIA

SINTESI

L'articolo rappresenta una discussione teorica sullo studio, l'utilizzo e la concettualizzazione della territorialità nell'antropologia sociale. L'autore presenta quindi una sintesi critica degli studi empirici e soprattutto delle discussioni teoriche riguardo al concetto di territorialità. L'autore scopre che avendo concentrato l'utilizzo e la discussione sulla territorialità soprattutto al campo dell'antropologia ecologica, si sono trascurati alcuni aspetti cognitivi della conquista del territorio da parte dell'uomo. Analogamente si è "ristretto" anche lo sguardo sulla territorialità nella geografia sociale, che ha dedicato alla questione la maggior parte delle discussioni teoriche. L'autore propone di utilizzare il concetto di territorialità anche in antropologia come definizione generale per l'interpretazione e la concettualizzazione di vari aspetti e forme della conquista dello spazio da parte dell'uomo, un concetto che però non va sviluppato soltanto per i contesti e gli aspetti ecologici. In questo senso viene sottolineata l'importanza delle cosiddette "rappresentazioni territoriali" e degli "aspetti ideologici della territorialità".

Parole chiave: territorialità, conquista del territorio, identità territoriale, ideologie sociali-territoriali, antropologia del territorio, antropologia ecologica, geografia sociale

UVOD

Besedo teritorij oziroma teritorialnost se v etimološkem smislu povezuje z latinskim izrazom *territorium*, pri čemer je *orium* pripona, ki označuje kraj, mesto, lokacijo, sama osnova besede pa bi lahko imela tako samostalniški kot glagolski izvor. V samostalniški obliki *terra* označuje zemljišče, deželo, medtem ko glagolska oblika *terrere* označuje (pre)plašiti, z opozarjanjem/strašenjem odganjati (ang. *frighten off*) (Gold, 1982, 44). Že sama etimologija besede nam nakazuje določen, omejen prostor, ki ga posameznik ali skupina z neko dejavnostjo ščiti, nadzoruje in si ga na ta način pravzaprav "lasti" (pri tem ne smemo imeti v mislih le lastnino v sodobnem pravnem pomenu besede; prim. npr. Barnard, 1992, 146–148). Čeprav pomena besed seveda ne gre opredeljevati na podlagi njihovega domnevnega izvora, je vendarle potrebno poudariti, da besedo teritorij od nekaj uporabljamo zlasti v povezavi z neko obliko družbene organizacije (oziroma človeške skupin-skosti), ki nek prostor nadzira in ga v ta namen tudi bolj ali manj natančno omejuje in klasificira. Po logiki izvora in zlasti rabe besede bi torej ob teritorialnosti morali pomisliti na kakršen koli pojav, ko skupina ali posameznik (oziroma posameznik v imenu le-te) določen prostor nadzira in si ga na ta način prisvaja. Iz vsakodnevnega izkustva vemo, da je oblik takšnega prisvajanja in poskusov prisvajanja prostora nešteto, pri čemer le-te še zdaleč niso nujno pravno urejene ali družbeno formalizirane.¹ Ravno zaradi tega je nemara zanimivo, da se je v antropologiji (v določeni meri to velja tudi za družbeno geografijo) v etnografskem, posebej izrazito pa v teoretskem smislu pri proučevanju prisvajanja prostora večinoma posvečalo le nekaterim, dokaj specifičnim oblikam, vidikom in družbenim kontekstom. Posledično se zunaj omejenega akademsko-raziskovalnega kroga o samem konceptu teritorialnosti ni vodila širša in poglobljena teoretska razprava (prim. Burch, Ellanna, 1994a, 62). V nadaljevanju zato podajam površen kritičen pregled razprav o teritorialnosti v antropologiji, mestoma pa tudi v družbeni geografiji, ki je v tem pogledu proizvedla največ teoretskih razprav. Predvsem pa želim opozoriti na tiste vidike in oblike teritorialnosti, ki se mi še danes v antropološki (pa tudi geografski) teoretski razpravi zdijo relativno zapostavljeni.

OD BIOLOŠKEGA DETERMINIZMA DO OKOLJSKE PRILAGODITVE – K EKOLOŠKI ANTROPOLOGIJI

Sam koncept in zanimanje za teritorialnost je v antropologijo (kot tudi nekatere druge vede, ki se ukvarjajo z razlagami človekovega vedenja) "zašel" iz etologije, ki se je med drugim ukvarjala s proučevanjem prostorskega prisvajanja (in označevanja) na primeru različnih živalskih vrst – spočetka predvsem ptičev, kasneje pa tudi drugih vrst, zlasti tako imenovanih "družbenih" sesalcev (to je tistih, pri katerih lahko prepoznamo nekatere značilnosti socialnega organiziranja) (Gold, 1982; Storey, 2001, 9–13; Casimir, 1992, 1–3; Guille-Escuret, 1996, 4253–4258; Sack, 1986, 1–4; Južnič, 1987, 281). Pri prenosu koncepta iz živalskega sveta na človekovo teritorialno vedenje se je med tako imenovanimi človeškimi etologi, okoljskimi psihologi, antropologi in novonastajajočimi sociobiologi sprva razvnela razprava zlasti okoli vprašanja, ali lahko teritorialno vedenje razlagamo kot izraz genetsko posredovanega instinkta (biološki determinizem) ali nemara kot izraz družbeno priučenega vedenja. Čeprav se antropologi, ki so se posvečali teritorialnosti, s to kontroverzno niso poglobljeno ukvarjali, so si (bili) v veliki večini enotni v zavračanju spekulativnih idej o obstoju kakršnega koli biološko pogojenega "teritorialnega imperativa" (Ardrey, 1967). Že grobe primerjave etnografskih evidenc o človeških skupnostih iz različnih delov sveta, tudi tistih, katerih preživetveni načini temeljijo na najbolj neposrednem koriščenju virov iz narave (npr. lovci in nabiralci), namreč potrjujejo, da se celo iste skupnosti v različnih okoliščinah lahko (lahko pa tudi ne) vedejo teritorialno ter da bi že zaradi tega le stežka teritorialnost imeli za nekakšno biološko pogojeno človeško univerzalijo.² Glavnina antropoloških razprav o teritorialnosti se je tako raje posvečala medkulturnim primerjavam človekovega teritorialnega vedenja in organiziranja, pri čemer pa se je predvsem navezovala na ekološko-evolucionistično paradigmo ter pogosto, bolj ali manj eksplicitno, sklepala tudi s pomočjo analogij iz živalskega sveta.

Razprave o teritorialnosti so se namreč v antropologiji uveljavile zlasti od sredine sedemdesetih let prejšnjega stoletja dalje znotraj ne povsem jasno opredeljene ekološke antropologije, in sicer skoraj izključno pri pro-

1 Dovolj je, da se spomnimo na nedavne protiromske vaške straže v Sloveniji.

2 V t.i. vedenjskih znanostih je bilo to vprašanje del širše razprave, poznane pod oznako "kontroverza narava - vzgoja/kultura" (ang. "nature – nurture controversy") (Gold, 1982, 48). Pričujoči prispevek nima namena posegati v to razpravo. Kot primer zastopanja biološkega determinizma v kontekstu teritorialnosti omenimo le dokaj popularno in populistično delo Roberta Ardreya z zgovornim naslovom *The territorial imperative* in še veliko bolj zgovornim podnaslovom *A personal inquiry into animal origins of property and nations*. Z zagovarjanjem teze, da človek poseduje genetsko posredovano nagnjenje k prisvajanju ozemlja, je delo doživelo pomemben odziv – večinoma kritiko (tudi s strani ekoloških antropologov). Več o kritiki biološko-determinističnih stališč pri obravnavanju teritorialnosti najdemo na primer v: Dyson-Hudson, Smith, 1978; Gold, 1980, 1982; Taylor, 1988; Casimir, 1992; Guille-Escuret, 1996; Storey, 2001; White, 2000.

učevanju prostorske organizacije različnih skupnosti lovcev in nabiralcev, kasneje pa tudi (nomadskih) pastoralistov in drugih relativno mobilnih populacij. Navezujoč se na etologijo, sociobiologijo ter (evolucijsko) živalsko ekologijo velika večina avtorjev teritorialnost proučuje skoraj izključno v funkciji prilagoditve na dane naravne pogoje, "ekološke niše" (Guille-Escuret, 1996, 4256) oziroma preživitvene možnosti.³ V tem pogledu se tudi opredelitve teritorialnosti oziroma teritorija ne razlikujejo bistveno od tiste, ki sta jo, navezujoč se na Wilsonovo temeljno sociobiološko delo, v svojem dokaj odmevnem članku postavila že Dyson-Hudson in Smith (1978, 22–23): "Teritorialnost označuje ekskluzivno rabo virov oziroma zasedanje določenega območja ("teritorija", op. M. V.) z uporabo očitne obrambe ali neke oblike komunikacije oziroma sporočanja." (Andrews, 1994, 82; prim. Cashdan, 1983; Smith, 1983, 61; Wilson, 1975, 256)

V specifičnem polju ekološkega zanimanja je (bila) torej teritorialnost v prvi vrsti proučevana in pogosto tudi opredeljena kot instrument nadzora in uporabe virov, ki so potrebni za reprodukcijo izbrane človeške skupnosti. Predstavljeno sila posplošeno lahko rečemo, da se variacije v oblikah (to je načinih oziroma strategijah) in intenziteti teritorialnega vedenja in organizacije, ki jih ekološki antropologi spoznavajo skozi primerjalno perspektivo, pojasnjuje kot rezultat dolgotrajne optimizacije človekovega odnosa do okolja (evolucionizem) v procesu oskrbovanja s prehrano (t.i. "teorija optimalnega oskrbovanja" – ang. *optimal foraging theory*). Večina razprav se je in se še danes v tem vidnem polju vrti okoli poskusov vzpostavitve in empirične potrditve ustreznega modela, ki bi – s pomočjo tako imenovane logike stroškov in koristi (*cost – benefit* analize) – razlike v teritorialnosti razlagal predvsem v odnosu do dveh ali treh spremenljivk: količine (prehrambnih) virov, napovedljivostjo (rednost) virov in številom prebivalstva na določenem ozemlju (gl. npr. Dyson-Hudson, Smith, 1978; Cashdan, 1983; Andrews, 1994; Donald, Mitchell, 1994; Layton, 1997, 177–183; Barnard, 1992; Casimir, 1992a).

Seveda pa se antropologom, ki so nekoliko bolj senzibilni za simbolne in kognitivne vidike človekove kulture, takšen pogled na prisvajanje prostora in z njim povezano teoretsko razpravljanje o teritorialnosti lahko kaj hitro zdita preveč omejujoča. Ne gre se torej čuditi, da se tudi med samimi raziskovalci lovcev, nabiralcev, pastoralistov in drugih priljubljenih ljudstev "klasične" ekološke antropologije pojavljajo mnenja, da je konceptualiziranje teritorialnosti izključno kot rezultat oziroma sredstvo okoljske prilagoditve nezadostno. Skupni

imenovalec pripomb, naslovljenih na pogled klasične ekološke antropologije, je v kratkem ta, da le-ta pri analiziranju teritorialnosti izbranih ljudstev ne upošteva širših političnih in družbeno-ekonomskih okoliščin (kot npr. (post-)kolonializem, državne politike in razmerja s širšimi družbeno-ekonomskimi sistemi) ter zlasti simbolnih, ideoloških in identitetnih razmerji med človeškimi skupnostmi in njihovim življenjskim okoljem (gl. npr. Bishop, 1983; Hamilton, 1983; Casimir, 1992; Silberbauer, 1994; Nadjmabadi, 1992; Beach et al., 1992). S prevzemanjem takšnih stališč pa se nam v antropologiji nadalje ponujajo vsaj tri implikacije. Prvič, da koncept teritorialnosti velja uporabljati tudi zunaj omejene ekološke (oziroma prilagoditvene) optike. Drugič, da proučevanje in uporabo koncepta teritorialnosti ne gre omejevati le na kulturo "eksotičnih" ljudstev, ki jih je pod drobnogled vzela klasična ekološka antropologija. In ne nazadnje nam to omogoča, da pri proučevanju in teoretskem razpravljanju o teritorialnem vedenju lahko osvetlimo nekatere oblike in vidike, ki so bili do danes relativno zapostavljeni. Preden pa se tej zadnji točki posvetimo v nadaljevanju, si velja na kratko ogledati, kako na teritorialnost gleda družbena geografija. Že zaradi same narave discipline je namreč geografija (prostor je zanjo pač konstitutivna kategorija) teritorialnosti posvetila največ teoretskega zanimanja, pri čemer je zanimivo, da je sam koncept, ravno obratno kot antropologija, v veliki meri uporabljala zunaj ekološkega konteksta.

IZLET V DRUŽBENO GEOGRAFIJO

Za razliko od antropologije se je proučevanje in uporaba koncepta teritorialnosti v družbeni (predvsem politični) geografiji uveljavila zlasti v kontekstu formalnih družbenih oziroma političnih organiziranosti in delitev prostora ("meje") – s poudarkom na regionalnem, nacionalnem in celo nadnacionalnem nivoju (Gold, 1980; Storey, 2001; Sack, 1986; Soja, 1971; Taylor, 1994; Anderson, 1988). Zanimivo je, da takšno usmeritev nekateri geografi utemeljujejo v ekološki antropologiji navidez povsem nasprotni konceptualizaciji družbenega pomena teritorialnosti. V tem pogledu je na primer dokaj indikativna trditev Soje (1971, 30): "Šele ko se je človeška družba začela pomembno večati v obsegu in kompleksnosti, se je teritorialnost ponovno uveljavila kot močan vedenjski in organizacijski fenomen. (...) Torej, čeprav se 'kulturna' teritorialnost v osnovi začneja z izvori kulturnega primata, človeka, pa doseže pomembno mesto v družbi šele s pojavom države."

3 Antropologi, ki se posvečajo tovrstnim raziskavam, se pogosto nanašajo na (socio)biologa Edwarda O. Wilsona in njegovo temeljno delo *Sociobiology: The New Synthesis* (1975). Med pogosto omenjanimi človeškimi etologi pa velja izpostaviti zlasti Irenaeusa Eibl-Eibesfeldta, ki pravzaprav velja za enega od ustanoviteljev t.i. človeške etologije.

Na tem mestu se ne gre spraševati o upravičenosti takšnih "progresivističnih" pogledov, pač pa velja opozoriti zlasti na to, da so najbrž tudi takšna stališča pripomogla k dejstvu, da se je koncept teritorialnosti, kot med drugim ugotavlja že Gold (1980, 79), apliciral predvsem v proučevanjih prostorskih enot velikosti "regije" ali nacionalne države. Posledično so izven vidnega polja ostajali tako imenovani mikro-socialni oziroma mikro-prostorski vidiki teritorialnosti, kot na primer teritorialnost na primerih manjših družbenih skupin in skupnosti. S tem pa v ospredje tudi ni bilo postavljeno človekovo teritorialno vedenje "kot tako" (v omenjenem "izvornem" raziskovalnem razumevanju besede), to je na ravni socialnega akterja, njegove prakse in socialne interakcije, kar je na drugi strani običajna domena antropologije. Korak v tej smeri predstavljajo le redka dela iz interdisciplinarnega polja vedenjske geografije (npr. Gold, 1980, 1982), medtem ko je v drugih "mejnih" družbenogeografskih poljih (zlasti kulturni in humanistični geografiji) zanimanje za teritorialnost v glavnem izostalo.

Ne glede na izrazito usmerjenost v empirično proučevanje "makro" socialnih in prostorskih oblik človeške teritorialnosti pa je geografija proizvedla nekaj zanimivih teoretskih razprav, v katerih je teritorialnost koncipirana kot splošen človeški fenomen, prisoten na različnih družbeno-prostorskih ravneh in kontekstih: od tako imenovanih tradicionalnih "antropoloških" ljudstev (ameriških in avstralskih staroselcev, južnoafriških lovcev in nabiralcev itd.) do običajnih domov in delovnih mest, stanovanjskih sosesk, urbanih getov in gangov, pa vse do nacionalnih in nadnacionalnih političnih organizacij (gl. Gold, 1982; Sack, 1986; Storey, 2001). Med takšnimi poskusi celoviteše teoretske analize – te so sicer tudi v geografiji rariteta – je nedvomno (tudi med antropologi!) najbolj poznano delo R. D. Sacka (1986) *Human Territoriality: Its Theory and History* – ena redkih monografij, posvečenih teritorialnosti nasploh.⁴ Sack v njej predstavlja in analizira različne historične pojavnosti oblike teritorialnosti na različnih prostorskih ravneh ter hkrati skuša sestaviti nekakšen univerzalen teoretski model, ki bi omogočal ustrezno "globalno" primerjavo. Za pričujoči namen bo dovolj, da ilustrativno ostanemo že pri njegovi definiciji teritorialnosti: "poskus posameznika ali skupine vplivati, učinkovati na ali nadzirati ljudi, pojave in odnose z omejevanjem in izvrševanjem nadzora ne nekem geografskem območju" (1986, 19). Pri tem Sack natančneje določi tudi minimalne pogoje za opredelitev nekega vedenja ali družbenega pojava kot "teritorialnega": klasifikacija prostora, komunikacija oziroma simbolna označitev posestva ali izključitve ter

poskus uveljavitve nadzora nad določenim območjem (ibid., 21–22). Čeprav se zdi, da Sack na teritorialnost gleda nadvse široko, je tako iz definicije kot iz siceršnje vsebine njegovega dela razvidna omejitev družbene realnosti, ki je v klasični družbeni geografiji sicer trdno uveljavljena: omejitev na bodisi vidne oziroma človeku zunanje pojave bodisi (že) izvedeno oziroma "materializirano" družbeno-prostorsko interakcijo. Čeprav se avtor sicer zaveda in poudarja tudi vlogo specifičnih socialnih kontekstov, to je v smislu bolj ali manj utrjenih družbeno konstruiranih pomenov, vrednot in ideologij, pa takšne kognitivne vidike oziroma vprašanja reprezentacije razmerij med posameznikom, družbo in prostorom pušča izven svoje konceptualne zamejitve teritorialnosti (ibid., 28–42). Tako se namreč lahko osredotoča zgolj na primerjavo različnih oblik in strategij teritorialnega vedenja v luči njegovih konkretnih ciljev in socialne funkcije. V tem kontekstu je potrebno razumeti tudi njegovo sintetično stališče, da teritorialnost razume predvsem kot "primarno prostorsko formo moči" (ibid., 26); namreč moči, ki se izraža skozi konkretno prakso ("poskus"), namenjeno uveljavitvi prostorskega nadzora.

OD TERITORIALNIH PRAKS K TERITORIALNIM REPREZENTACIJAM

Že iz zgornjega kratkega pregleda poti, po katerih je bila teritorialnost sprejeta v "klasični" (ekološko)antropološki in geografski diskurz, je kljub povsem različnim metodološkim in epistemološkim izhodiščem moč izpostaviti vsaj dve zanimivi podobnosti med obema pristopoma. Pri prvi si pomagajmo s temeljno delitvijo, ki je pogosto izpostavljena v najbolj splošnih razpravah o družbeno-prostorskih razmerjih. Podobno kot družbeno realnost nasploh lahko namreč tudi razmerja med družbo in prostorom proučujemo skozi dva temeljna vidika: skozi tako imenovane "prostorske prakse", to je "fizično interakcijo", vedenje, uporabo prostora oziroma prostor kot zunanjo materialno realnost; ter skozi tako imenovane "prostorske reprezentacije", to je percepcije, pomene, videnja prostora oziroma prostor kot kognitivno kategorijo (gl. npr. Shields, 1991; Soja, 1980; Hirsch, 1995; Layton, Ucko, 1999). Če iz takšnega zornega kota pogledamo na zgoraj opisana raziskovalna zanimanja, lahko ugotovimo, da se v teh teritorialnost v glavnem proučuje, predvsem pa teoretsko opredeljuje znotraj polja "prostorskih praks", ali kot bi se v našem kontekstu izrazili primerneje – "teritorialnih praks". Če je za geografijo takšna zamejitev razumljiva, je za antropologijo dokaj

4 Druga, recentnejša, je delo geografa Storeya (2001), ki pa se v kratki teoretski opredelitvi v veliki meri sklicuje prav na delo Sacka. Socialna antropologija tej temi zaenkrat še ni posvetila monografije, bilo pa je izdanih nekaj zbornikov oziroma segmentov znotraj zbornikov (gl. Saltman, 2002; Burch, Ellana, 1994; Casimir, Rao, 1992).

presenetljiva, a v ekoloških zanimanjih nič manj očitna. Ekološki antropologi sicer koncepta teritorialnosti ne zožujejo le na neposredno, fizično nadzorovanje nekega območja oziroma dostopnosti do virov na njem, ampak kot teritorialne označujejo tudi ustaljene družbene prakse in odnose, ki naj bi bile posredno "namenjene" nadzorovanju prostora – kot na primer: ritualna sporočanja in simbolne komunikacije ekskluzivne rabe, konvencije glede toponomije, zlasti pa tako imenovane strategije "branjenja družbenih meja" (poročne strategije in sorodstvena razmerja, totemsko razmejevane skupin, institucija fiktivnega sorodstva ipd). Vendar pa je tudi v teh prispevkih izrazito v ospredju antropologova interpretacija in razlaga izbranih družbenih praks, medtem ko zanimanje za reprezentacije v glavnem izostane (gl. npr. Peterson, 1975; Cashdan, 1983; Andrews, 1994; Donald, Mitchell, 1994; Barnard, 1992; prim. Casimir, 1992). Premik na polje *prostorskih oziroma teritorialnih reprezentacij* bi namreč predstavljalo šele zanimanje za pomene, torej percepcije, vrednote, stališča, minljiva mnenja in želje, ki jih glede različnih oblik nadzora v različnih kontekstih artikulirajo sami proučevani akterji. V tem pogledu bi v sam koncept teritorialnosti lahko vključili dve vrsti reprezentacij, povezanih s prostorskim nadzorovanjem in prisvajanjem. Prvič tiste, ki zadevajo že izvajane teritorialne prakse, to je akterska interpretacija in argumentacija lastnega teritorialnega vedenja (t.i. *emski* vidik kulture). Drugič, in prav tako pomembno, pa tudi tiste, ki niso ali morda nikoli ne bodo povezane z nekim dejanskim teritorialnim vedenjem (recimo jim "gole reprezentacije"). Že zaradi narave antropološkega raziskovanja (udeležba, komunikacija in ne le opazovanje) gre morda verjeti, da je bila prva vrsta pomenov v ekološke študije lovcev in nabiralcev vključena, vendar v večini primerov ni bila eksplicitno izražena. Glede na prevladujoč interes za razlaganje teritorialnosti s pomočjo ekoloških spremenljivk takšen izostanek zanimanja za poglede in razlage samih opazovancev niti ni presenetljiv. Razloge za teritorialno vedenje namreč "ortodoksni" ekološki antropologi radi predpostavijo: vzrok je (zgolj) oskrbovanje s preživetvenimi viri, proces je (zgolj) adaptacija. Avtorjem, bliže "kognitivnim" smerem v antropologiji, bi se takšna interpretacija morala zdeti pomanjkljiva. Eden redkih proučevalcev lovcev-nabiralcev, ki na to pomanjkljivost eksplicitno opozarja, je Silberbauer (1994). V svojem prispevku namreč izčrpno in večkrat poudari, kako

pomembno je ravno pri razlagi teritorialnosti upoštevati "domačinski zorni kot" in s tem povezano "družbeno konstrukcijo realnosti" (ibid., 120):

"Interpretacije in posploševanja, ki v proučevanje odnosov med lovci-nabiralci in njihovo zemljo ne vključijo lastne konstrukcije ljudi glede teh odnosov, reducirajo te ljudi na generalizirana človeška bitja, katerih vedenje je mehanistično (...); pred sklepanjem o vzrokih (določenega vedenja, op. M.V.) bi bilo smiselno upoštevati domačinski pogled" (ibid., 122; prim. tudi Nadasdy, 2002; Rodman, 1992).

Silberbauer je pri proučevanju avstralskih staroselskih skupnosti ravno zaradi upoštevanja razlage samih opazovancev že konec šestdesetih let prejšnjega stoletja prišel do zanimive ugotovitve. Dejstvo, da so staroselci ne glede na njihovo vključenost v sodobni avstralski trg dela in potrošnje ohranjali lovstvo in nabiralstvo kot dodatni "preživetveni" aktivnosti, bi se z vidika logike stroškov in koristi zdelo povsem nerazumljivo. A primarni razlog za ohranjanje tradicionalnih rab prostora, s tem pa tudi njegovo relativno nadzorovanje, za Pitjantjatjare ni bil ekonomski, temveč potrjevanje njihove socialne identitete (ibid., 127–128).⁵ Samo vprašamo se lahko, kako bi upoštevanje takšnih in podobnih domačinskih razlag (pa tudi njihove vključenosti v širše družbeno-ekonomske sisteme) vplivalo na klasično ekološko razumevanje in "modeliranje" teritorialnosti.

Kar zadeva zanimanje za tako imenovane "gole" teritorialne reprezentacije, lahko ugotovimo, da se vsaj v študijah, ki se eksplicitno opredeljujejo kot razprave o teritorialnosti, pojavljajo še redkeje. Po drugi strani se v vsakdanjem družbenem izkustvu srečujemo z nešteto situacijami, ko posameznik ali skupina (oz. posamezniki "v imenu skupine") izraža stališče, namen ali željo po neki vrsti rabe določenega prostora oziroma po normiranju nekih prostorskih rab. Pri tem se socialni akterji do teh rab ali normiranja rab prostora kot posamezniki ali kot pripadniki skupine (pa tudi "zamišljene skupnosti") v primerjavi z "Drugimi" lahko počutijo še posebej upravičeni – četudi te "upravičenosti" ne uveljavljajo. Lahko rečemo, da se takšne reprezentacije od zgoraj navedenih domačinskih interpretacij lastnega teritorialnega vedenja razlikujejo le v tem, da akterji zaradi trenutnih razmerij (pomanjkanja) moči ali nekih drugih "zunanjih" okoliščin svojih teritorialnih stališč ne (z)morejo in posledično morda niti ne skušajo realizirati.⁶ Zanimivo je, da znotraj "poplave" zanimanja za

5 O pomenu emocionalnih in identitetnih vezi s prostorom v kontekstu teritorialnosti na primeru obalnih vasi v Perzijskem zalivu piše na primer tudi Nadjambadi (1992). Do podobnih ugotovitev o identitetnem pomenu ohranjanja tradicionalnih rab prostora in s tem povezanimi zahtevami po možnosti za izvajanje teh rab – torej o teritorialnosti, sem sam prišel pri proučevanju prostorskega izkustva na Bovškem (Vranješ, 2005, 2006). Zelo podobne pa so tudi ugotovitve Minnich (1998), ki je razmerja med ekologijo in socialno identiteto proučeval v Ukvah v Kanalski dolini.

6 Enostavno berljive primere takšnih "golih" teritorialnih reprezentacij radi izražajo zagovorniki bolj ali manj ekstremnih nacionalističnih ideologij. Slogan "*čefurji raus*" lepo ponazarja mnenje, da so do bivanja na ozemlju Republike Slovenije upravičeni izključno pripadniki slovenske narodnosti. Podobna so na primer tudi negotovanja ob sprostitev nepremičninskega trga z vstopom Slovenije v Evropsko unijo ter spremljajoči strah pred razprodajo "slovenske zemlje".

prostorske tematike, ki je zajela socialno antropologijo v zadnjih dveh desetletjih, lahko naletimo tudi na razprave o takšnih teritorialnih reprezentacijah, vendar so te v glavnem skrite znotraj drugačnih vsebinskih kontekstov in zlasti oznak – kot na primer.: "Sporne krajine" (*Contested Landscapes*; Beneder, Winer, 2001; Low, Lawrence-Zuniga, 2003), "Meje" (*Boundaries*; Pellow, 1996), "Lokalnost in pripadnost" (*Locality and Belonging*; Lovell, 1998) in podobno.⁷ Zdi se, da je bila sama uporaba oznake teritorialnost po nekem "tihem konsenzu" do danes prepuščena predvsem ekološki antropologiji, ta pa, obratno, za kognitivne aspekte človekovega vedenja tradicionalno ni kazala pretiranega zanimanja. Posledično ti aspekti človekovega prisvajanja prostora niso bili ustrezno epistemološko umeščeni in ovrednoteni, kar je na primer razvidno že iz tega, da so antropološke definicije teritorialnosti, ki bi vključevale tudi različne oblike teritorialnih reprezentacij, prava rariteta. Eden redkih, ki tudi v tem pogledu opozarja na simbolne, ideološke in torej kognitivne komponente teritorialnosti, je Casimir. V svojem uvodu v zbornik o teritorialnosti in mobilnosti (zopet: nabiralcev, ribičev, pastoralistov in peripatetikov) namreč teritorialno vedenje opredeli kot "kognitivno in vedenjsko fleksibilen sistem", namenjen optimizaciji dostopa do virov, potrebnih za zadovoljevanje različnih, nikakor pa ne le preživetvenih potreb in želja (Casimir, 1992, 19–20).⁸ Ne da bi se spuščali v vprašljivo ustreznost same evolucionistične (optimizacija) in funkcionalistične (zadovoljevanje potreb) opredelitve, je za nas predvsem indikativno to, da se v antropologiji vse bolj uveljavlja prepričanje, da koncepta teritorialnosti ni potrebno omejevati le na ekološka razmerja in preživetvene strategije ter da je vanj smiselno umestiti tudi različne kognitivne vidike človekovega prisvajanja prostora, skratka to, kar v pričujočem prispevku označujemo kot teritorialne reprezentacije (gl. npr. Bishop, 1983; Nadjmabadi, 1992; Silberbauer, 1994; Saltman, 2002).

Sicer pa namen pričujočega dela ni podajanje karkršne koli definicije, temveč predvsem opozarjanje na potrebo po razširitvi koncepta in s tem morda tudi di-

verzifikaciji etnografskih pristopov in antropoloških teoretskih razmišljanj o teritorialnosti. Če skušamo to razširitev prikazati še metaforično, si lahko pomagamo s postavitvijo povsem temeljnega teoretskega vprašanja: "Katera je tista točka, na kateri nek prostor ali kraj postane teritorij?" Iz "klasične" eko-antropološke in geografske perspektive bi se odgovor nemara glasil, da je to točka "minimalne" konkretne socialne akcije, to je poskusa vzpostavitve nadzora nad določenim ozemljem (gl. npr. Dyson-Hudson, Smith, 1978; Sack, 1986, 19, 30–32). V skladu z opisano razširitvijo takšne konceptualne zamejitve pa bi veljalo to točko, v tej namišljeni shemi dogajanja teritorialnosti, pomakniti nekoliko "nazaj". Sam akt prisvojitve lahko opredelimo tudi kot točko konstrukcije kulturnega pomena, na kateri socialni akterji nek prostor "upomenjajo" v teritorij, to je, ko se smatrajo posebej upravičene ali pa si nemara le želijo pridobiti (bolj ali manj ekskluzivno) pravico do neke vrste uporabe ali nadzora nad njim. Seveda so takšni pomeni lahko izraženi v precej subtilnejših oblikah kot očitne teritorialne prakse, tako na primer: v željah po ohranjanju konkretnega nadzora ali upravljanja s prostorom, v stališčih glede vedenjskih norm na določenem območju, v vrednotenju prostorskih vplivov drugih (npr. "tujih") akterjev, v vrednotenju ustreznosti določenih prostorskih rab, v stališčih glede primernih akterjev prostorskega planiranja in podobno (gl. npr. Pratt, 1994; Abram, 2002; Cooper, 2002; Kennedy, 2002). Povsem na mestu je vprašanje, čemu so takšna subjektivna in minljiva stališča, mnenja in vrednotenja – na prvi pogled morda socialno relativno nerelevantna – za antropologa vendarle pomembna. Menim, da na to vprašanje lahko podamo vsaj dva zadovoljiva odgovora: prvič zato, ker nam pomagajo razkrivati kulturno konstrukcijo pomenov, ki podpirajo neko teritorialno držo ali konkretno vedenje (do neke mere nam razkrivajo "domačinsko rezoniranje"); ter drugič zato, ker se njihova socialna relevantnost lahko kaže tudi v vedenju, ki navidez sploh ni povezano s samo teritorialnostjo, kot na primer v odnosih med različnimi uporabniki in/ali nadzorniki nekega prostora.⁹

7 Eno redkih takšnih del, ki tudi v naslovu uporablja izraz teritorialnost, je zbornik *Land and Territoriality* (Saltman, 2002) – o tem nekaj malega več kasneje.

8 V tem smislu podobno definicijo navaja tudi vedenjski geograf Gold (1980, 80), ki teritorialnost označi kot: "(...) širok termin, ki opisuje motivirane kognitivne in vedenjske drže, ki jih neka oseba zavzame v odnosu do fizičnega okolja, nad katerim si želi uveljavljati lastniško pravico in ki ga sama, ali skupaj z drugimi, uporablja bolj ali manj ekskluzivno" (prim. tudi Taylor, 1988, 6).

9 Ekstremni podporniki "čefurji raus" ideologije, na primer, svojega teritorialnega stališča ne zmorejo (ali skušajo) dejansko uveljavljati, zato pa se ta lahko izraža v njihovem odnosu do pripadnikov neslovenskih narodnosti. Tudi v omenjeni "teritorialni reprezentaciji" (prim. op. 6) namreč najdejo ustrezno "legitimnost" ter občutek moči, ki so podlaga njihovega siceršnjega "nestrpnega" socialnega vedenja. Opozoriti velja tudi na potencialno aplikativno vrednost zanimanja za "teritorialne reprezentacije" – še zlasti v luči potrebe po ustreznem "prevajanju" le-teh med pripadniki različnih kulturnih skupin. Na problematičnost takšnega "prevajanja" opozarjajo tisti antropologi, ki se posvečajo vprašanju t.i. staroselskih zemljiških pravic in zahtev (zlasti na primerih avstralskih in severnoameriških staroselskih skupnosti). Takšnih pravic in zahtevkov namreč ni moč argumentirati in ocenjevati le skozi omejeno optiko pravnega koncepta lastnine, kot so ga razvile zahodne kolonialne države (gl. npr. Nadasdy, 2002; Smith, 1999; Strang, 1999; Kennedy, 2002; Saltman, 2002b; Silberbauer, 1994; Pratt, 1994; Sack, 1986, 6–15).

OD INSTRUMENTALNIH K IDEOLOŠKIM VIDIKOM TERITORIALNOSTI

Z opisanim izostankom zanimanja za teritorialne reprezentacije je najbrž povezana tudi druga relativna podobnost, ki jo je moč opaziti med "klasičnima" pristopoma k teritorialnosti v (ekološki) antropologiji in geografiji. Pri obeh namreč stopa v ospredje primerjava in razlaganje različnih načinov oziroma metod nadziranja prostora, zaradi česar lahko rečemo, da teritorialnost proučujeta zlasti skozi njen *instrumentalni vidik*. Tako na primer Sack "družbeno konstrukcijo teritorialnosti" vidi predvsem v tem, da teritorialnost vključuje regulacijo medčloveških odnosov skozi normiranje prostorskih rab – nekatere aktivnosti in nekateri uporabniki so iz nadzorovanega prostora izključeni, drugi vključeni (Sack, 1986, 26, 30–31). Vendar pa se v svoji izčrpani razpravi osredotoča skoraj izključno na analizirane strategije oziroma metod, s katerimi se takšna diferenciacija dostopnosti in uporabe prostora dosega, medtem ko so vprašanja samih vzrokov, predvsem pa akterske argumentacije oziroma legitimacije takšne selektivnosti postavljena v drugi plan. Zanimivo je, da podoben instrumentalističen pogled lahko zasledimo tudi v večini antropoloških razprav o teritorialnosti. Omenjeno je že bilo, da je (bilo) osrednje vprašanje klasičnih antropoloških razprav interpretacija razlik v teritorialnem vedenju v odvisnosti od ekoloških razmer in razmerij. V pomoč je bil sprva vzet model iz živalske ekologije (Dyson-Hudson, Smith, 1978), ki pa se je kajpada v mnogih primerih izkazal za neustreznega – človeške skupnosti so namreč pri nadzoru virov v naravi precej bolj inovativne. Eksemplarična za pogled ekoloških antropologov je v tem kontekstu na primer ugotovitev Cashdan, da "kognitivne in kulturne sposobnosti naše vrste spreminjajo načine, s katerimi se lahko ozemlja brani", to pa posledično vpliva na "razmerja med okoljskimi značilnostmi in ekonomsko smotrnostjo branjenja ozemlja" (1983, 47, 55; poudarek M.V.). V iskanju ustreznega ekološkega "modela" za razlago razlik v teritorialnosti lovcev-nabiralcev in drugih "ekološkoantropoloških" ljudstev so bile tako poleg samega neposrednega prostorskega nadzora vključene že omenjene strategije "branjenja družbenih meja" (tudi te kot izraz optimizacije nadzora nad viri; gl. npr. Peterson, 1975; Cashdan, 1983; Casimir, 1992). Po drugi strani se je – z nadaljnjo širitvijo proučevanja teritorialnosti na različne preživetvene načine in predvsem družbeno-ekonomske kontekste – nekaterim avtorjem iskanje kakršnega koli univerzalnega modela zazdelo nesmiselno. V njihovih pogledih je tako edina posebnost in hkrati univerzalnost človekove teritorialnosti tako imenovana fleksibilnost – to je sposobnost menjavanja strategij kot: "optimalna splošna strategija za zagotovitev dostopnosti do raznih vrst virov pod različnimi naravnimi in/ali družbenimi pogoji" (Casimir, 1992, 16; prim. Layton, 1986, 26; Berland, 1992).

Tako v omenjenih kot pravzaprav v večini antropoloških in geografskih teoretskih razprav, ki se eksplisitno posvečajo teritorialnosti, je torej le-ta obravnavana skoraj izključno kot sredstvo ali strategija za doseganje bolj ali manj zavestno izbranih ciljev oziroma zadovoljevanje individualnih ali skupnostnih "potreb" (oskrbovanje s hrano, nadzorovanje oseb, uveljavljanje družbenih vedenjskih norm ipd.). Zaradi osredotočanja na strategije nadziranja prostora se sam kompleks vzrokov pogosto zdi poenostavljen ali celo predpostavljeno (v ekološkoantropoloških razlagah je tak vzrok "ekonomičnost preživetja" oziroma adaptacija). Vprašanje, zakaj in kako se neke teritorialne prakse ali reprezentacije sploh pojavijo oziroma kakšne vrednote, pomeni, ideje jih lahko motivirajo (oz. legitimirajo), namreč v glavnem ni deležno pretirane pozornosti. Povedano še nekoliko drugače: v večini ekoloških naziranj se specifičnost človeške teritorialnosti, to je njena "družbena konstrukcija", kaže zgolj v izjemni inovativnosti oziroma fleksibilnosti v oblikovanju in uporabi različnih teritorialnih strategij, ne pa tudi v tem, da so in kako so v različnih kulturnih okoljih konstruirani tudi sami vzroki, motivacije in legitimacije za neko teritorialno držo.

Na drugi strani v nekaterih recentnejših antropoloških prispevkih, ki se posvečajo različnim oblikam prisvajanja prostora (pri čemer ni v vseh tudi eksplicitno uporabljen izraz "teritorialnost!"), do izraza prihaja precej bolj zapletena paleta različnih, povsem kulturno konstruiranih motivacij, ki spodbujajo neko teritorialno držo: navezanost na kraj, simbolni pomeni krajev, pomen rutiniziranih prostorskih rab ("navad"), prostorska identiteta, predstava o kontinuiteti skupinske prisotnosti (avtohtonost vs. alohtonost) in podobno (gl. npr. Silberbauer, 1994; Pratt, 1994; Rodman, Cooper, 1996; Strang, 1999; Abram, 2002; Cooper, 2002; Kennedy, 2002; Nadasdy, 2002). Zanimivo pri teh prispevkih ni le to, da prisvajanje prostora obravnavajo zunaj gole ekološke ali preživetvene optike, pač pa zlasti to, da skozi zanimanje za domačinske interpretacije osvetlujejo tudi pomene, vrednote, ideje, prepričanja, ki so pogosto v ozadju teritorialnosti. Z namenom razločevanja od omenjenih instrumentalnih aspektov bi te vidike lahko označili kot "*ideološke vidike teritorialnosti*" – ideološke zato, ker za razliko od prvih zadevajo zlasti družbeno/kulturno konstruirane "sisteme" vrednot in idej, družbeno relevantnih pomenov, ki teritorialne prakse in reprezentacije akterjev motivirajo in podpirajo oziroma s katerimi akterji sami svojo *teritorialno držo* tudi legitimirajo. Zdi se, da ravno zaradi omenjene omejitve "klasičnih" antropoloških razprav glede teritorialnosti na ekološke in preživetvene vidike ter teritorialne prakse ti vidiki do danes, še zlasti v teoretskih razpravah, niso bili deležni poglobljene pozornosti.

Ob osredotočanju na reprezentacije in ideološke vidike se nam poleg tega teritorialnost v mnogih primerih

Sl. 1: Primer instrumentalne (?) teritorialne oznake v dolini Trente, ki se domačinom zdi precej neobičajna. Morda od tod tudi poškodbe na njej?

Fig. 1: An example of an instrumental 'private property' sign in the Trenta valley, considered to be quite unusual by the local population. Hence the damage?

ne kaže le kot sredstvo, ampak na nek način tudi kot sam cilj človekovega delovanja. Izraženo nekoliko radikalno in v funkcionalističnem jeziku mnogih ekološko-antropoloških razprav, se sam nadzor nad nekim prostorom pogosto zdi tista ključna človekova "potreba", povezana s teritorialnostjo. Nekateri avtorji, ki se posvečajo proučevanju emocionalnih, simbolnih in podobnih človekovih vezi s prostorom, na primer poudarjajo, kako je lahko že sama teritorialnost, to je "nadzor nad nekim delom fizičnega okolja kritična komponenta pozitivne osebne identitete" (Cooper Marcus, 1992, 88; prim. Lawrence, 1996, 73–75, 1992, 212–214; White, 2000, 250). Želja po ohranjanju nadzora nad nekim prostorom je torej lahko preprosto izraz posameznikovega oziroma kolektivnega "rutiniziranega", dolgotrajnejšega prostorskega nadzora, lahko pa tudi kulturno pridobljenih predstav, da je prostor "od nekdanj" pod nadzorom skupnosti, v katero se posameznik v nekem kontekstu prišteva. Pri svojem terenskem delu sem na primer nič kolikokrat naletel na situacije, ko so domačini v imenu lokalne skupnosti izražali željo po ohranjanju prostorskega nadzora (ali negodovanje ob ogroženosti le-tega) zlasti zato, ker so se do nadzora počutili posebej upra-

vičeni, saj so ga kot skupnost "od nekdanj" nadzorovali: "sej mene rampa kot rampa ne moti, moti me to, da bo zdej nek tujc tm notri komadiral". Iz takšnega zornega kota teritorialnost le stežka razumemo zgolj kot strategijo, ki jo akterji tako rekoč svobodno – kot se znotraj svoje instrumentalistične optike izrazi Sack (1986; na več mestih) – "prižigajo in ugašajo".¹⁰ Nasprotno, ob upoštevanju ideoloških vidikov se svoboda "izbire" teritorialnosti zdi do neke mere omejena prav z družbeno posredovanim in (pre)oblikovanim korpusom vrednot, pomenov in navad – lahko bi rekli Bouridejev(skih) dispozicij (Bourdieu, 2002[1980]) – ki posameznika "prepričujejo", da zavzame neko teritorialno držo.¹¹

Iz zgoraj omenjenih in tudi nekaterih drugih prispevkov, ki razkrivajo takšne "ideološke vidike teritorialnosti", je moč razbrati, da je ena izmed temeljnih kulturnih konstrukcij, ki podpirajo teritorialne držbe, seveda konstrukcija vezi oziroma "identitetne asociacije" med posameznikom, skupino in krajem. V antropološki in humanistični terminologiji se takšna asociacija pogosto označuje s termini, kot na primer: prostorska oziroma teritorialna identiteta, "etnična korelacija" (med skupino in krajem), "naturalistična asociacija" (teritorija

¹⁰ Sack omenjena izraza sicer uporabi v kontekstu kritike tistih pristopov, ki po njegovem na teritorialnost gledajo kot na izraz prirajene biološke ali psihološke potrebe.

¹¹ Najbrž ni potrebno posebej poudarjati, da so v oblikovanju takšnih teritorialnih reprezentacij še posebej uspešni ideološki aparati države. Kako bi sicer lahko razložili pojave, ko so se akterji pripravljali postaviti v bran "slovenske zemlje", preden sami uspejo prepoznati ali nemara racionalizirati kakršne koli konkretne družbeno relevantne razloge ali koristi (Trdinov vrh ipd.).

in kulturne skupine) in podobno (gl. npr. Južnič, 1993, 146–152; Storey, 2001, 139–142; Saltman, 2002, 3; Malkki, 1997; White, 2000; Rubinstein, Parmelee, 1992, 146–147; Low, 1992, 166). Kljub temu lahko zavržimo, da se šele med novjšimi etnografskimi prispevki k človeški teritorialnosti pojavljajo študije, ki se eksplicitno posvečajo primerom, v katerih socialni akterji izražajo teritorialni odnos predvsem ali ravno(!) zaradi občutka takšne identitetne asociacije – in ne nemara zaradi nekega drugega cilja, ki ga vpletena družbena skupina zasleduje (gl. Abram, 2002; Armitage, 2002; Pratt, 1994; Silberbauer, 1994). V tem pogledu je dokaj unikaten in indikativen zbornik "Zemlja in teritorialnost", ki ga je uredil Saltman (2002). Zbornik se namreč eksplicitno naslavlja s "teritorialnostjo", hkrati pa je umeščen v zbirko razprav iz serije seminarjev o "Etničnosti in identiteti". V njem lahko zasledimo kar nekaj etnografskih prispevkov, ki bolj ali manj v središču postavljajo vlogo zgoraj omenjene "identitetne asociacije" v kontekstu prisvajanja prostora, za pričujočo teoretsko razpravo pa je indikativen predvsem urednikov uvodnik. Saltman v njem namreč nameni nekaj besed konceptoma "etničnosti" in "identitete" ter v tem kontekstu ugotavlja, kako je "etnična korelacija" med skupnostjo in krajem pogosto mobilizirana v primerih konfliktov glede upravičenosti do nekega prostora (ibid., 2–3). Vendar pa je za odnos "neekološke" antropologije do koncepta teritorialnosti eksemplarično zlasti to, da avtor o samem konceptu teritorialnosti sploh ne razpravlja; še več, izraza skorajda ne uporablja – čeprav je v samem naslovu zbornika. Za nekoliko bolj poglobljeno teoretsko razpravljanje o odnosu med "prostorsko identiteto" in teritorialnostjo moramo tako antropologi poseči preko disciplinarnih meja. Eden redkih, ki se temu vprašanju izčrpeje posveča, je na primer geograf White (2000, 1–44). V svoji študiji o nacionalizemih v jugovzhodni Evropi poudarja pomen in hkrati ugotavlja zanemarjanje upoštevanja identifikacijske vloge kraja pri proučevanju prostorskih prisvajanj na primerih nacionalnih in etničnih razmejevanj:

"Kraj in teritorij sta dve ključni subjektivni komponenti identitete, ki sta bili proučevani kot ločeni in različni od človekove identitete. Razen dejstva, da ljudje zasedajo kraje in teritorije, je bilo le malo pozornosti posvečene odnosom, celo močnim čustvenim vezem, ki jih imamo s partikularnimi kraji. (...) Teritorialnost opisuje zaščitniški odnos, ki ga ljudje kažejo do krajev; tako kot domotožje, je zelo čustveno in subjektivno človekovo doživljanje. (...) Kraji in teritoriji imajo za nas globok pomen, nakazujoč, da človekova identiteta na nek način izhaja iz njih. Skupine lahko izražajo kolektivno potrebo ali željo po varovanju "njihovega" dela zemeljskega površja. (...) Torej "kraj" postane prav tako del človekove identitete kot jezik, religija ali skupna zgodovina in na isti način pogosto čutimo potrebo po varovanju našega "kraja", kot jo čutimo glede našega

jezika, naše religije ali naše zgodovine" (ibid., 4–5).

Pri analiziranju in razpravljanju o takšnih "potrebah po varovanju našega kraja" smo v antropologiji običajno pozorni zlasti na predstave o "našem" kraju, torej na to, da takšne želje po prostorskem "varovanju" (tj. nadziranju) vključujejo predstave o skupnostih, ki so do varovanja še posebej oziroma "bolj" upravičene – oprava imamo torej s konstrukcijo in uporabo družbenih meja (ang. *boundaries*). V nacionalističnih ideologijah se kot posebej upravičene do takšnega nadzora ali uporabe prostora smatra pripadnike ene etnije ali naroda (in ne vseh državljanov, prebivalcev, uporabnikov prostora). Ekstremni primeri takšnih nacionalističnih in podobnih izključevalnih ideologij so seveda predstave, da so do samega bivanja na nekem prostoru upravičeni predstavniki ene družbene skupine – "čefurji raus" je v tem pogledu le najbolj enostavna in eksemplarična teritorialna reprezentacija. Seveda pa se podobne teritorialne reprezentacije pojavljajo tudi v bolj subtilnih oblikah – kot na primer takrat, ko je v izključevalne ideologije vpleten pojem kulture. Identitetne asociacije med skupino/skupnostjo in krajem namreč v "vsakodnevnih" diskurzih pogosto, če ne kar običajno, vključujejo tudi asociacijo med kulturo in krajem. Gupta in Ferguson (1992, 7) sta takšne asociacije označila kot predstave o "izomorfizmu kultur in krajev" – na nekem kraju je domnevno prisotna ali prvotna ("avtohtona") in torej še posebej "doma" samo ena kultura, medtem ko je Druga odsotna ali prinesena ("alohotona") in potemtakem "gostujoča". Seveda se morajo takšne predstave naslanjati na arbitrarno izbrane simbolne elemente kulture, ki naj bi se "od vekomaj" na nekem prostoru reproducirali. Lep primer konstrukcije in krepitve takšnih asociacij med kulturo in krajem so predstave o tako imenovanih tipičnih "nacionalnih kulturnih krajinih" (prim. Baskar, 2004, 5–8; Kučan, 1998). Za krepitev vezi med kulturo in krajem so te predstave še posebej primerne, saj nastopajo v funkciji materialnega dokaza o dolgotrajni prisotnosti ("zakoreninjenosti") narodove kulture – načina vedenja, ki je tako rekoč "trajno" vpisan v krajino.

Enostaven primer, kako so takšne konstrukcije identitetne asociacije med kulturo, ("zamišljeno") skupnostjo in krajem skozi predstave o kulturni krajini lahko podlaga ali povod za oblikovanje in zavzemanje teritorialnih drž, so nasprotovanja predvideni postavitvi džamije v Sloveniji. Med argumenti "proti" se namreč pojavlja tudi ta, da džamija ne sodi v slovensko kulturno krajino. Takšne argumentacije lahko vsaj na dva načina označimo kot izključevalne ideologije. Če izključujejo že možnost, da je muslimanska veroizpoved danes lahko element "slovenske kulture" (oziroma da so samoopredeljeni pripadniki "slovenske narodnosti" lahko tudi muslimani), potem pri vpisovanju v prostor dajejo prednost pripadnikom ene narodnosti pred drugimi. Če pa sprejemajo islamstvo kot element "slovenske kulture" oziroma muslimane kot možne pripadnike "slo-

venske narodnosti", potem med samimi Slovenci pripadnikom krščanske veroizpovedi dajejo prednost pred pripadniki muslimanske veroizpovedi. Pri obeh različicah takšne izključevalne ideologije imamo opravka s predstavo oziroma držo, po kateri je ena skupina bolj upravičena do uporabe prostora kot druga – takšna stališča pa smo zgoraj označili kot teritorialne reprezentacije.¹² Omenili smo, da je razlika med "golimi" teritorialnimi reprezentacijami in dejanskim teritorialnim vedenjem lahko le v pomanjkanju oziroma trenutnem razmerju moči. Vendar pa dejstvo, da džamije v Sloveniji še vedno ni, govori v prid temu, da v tem primeru nimamo opravka le z "golo" reprezentacijo.

SKLEP

V pričujočem kratkem prispevku je bila pestra paleta različnih oblik možnega in dejanskega antropološkega ukvarjanja s človeškim prisvajanjem prostora lahko predstavljena le v precej splošni in nujno površni obliki. Kot splošno ugotovitev velja izpostaviti predvsem to, da so teoretske razprave o samem konceptu teritorialnosti, s tem pa pravzaprav o različnih vidikih človeškega prisvajanja prostora nasploh, potekale v dokaj specifičnem in omejenem polju ekološke antropologije oziroma antropologije, ki se je posvečala preživetvenim strategijam različnih mobilnih populacij. V tem polju je bilo človeško prisvajanje prostora tudi v etnografskem smislu relativno najpogosteje izpostavljeno kot središčna točka. Po drugi strani so se zunaj omenjenega antropološkega polja vprašanja prisvajanja prostora pojavljala precej bolj sporadično in obrobno, pogosto "skrita" znotraj drugih konceptov, raziskovalnih topik in oznak. Predvsem je zanimivo to, da so antropologi zunaj ekološke usmeritve do same uporabe izraza in koncepta teritorialnosti, z redkimi izjemami, še danes izrazito zadržani. Lahko predvidevamo, da se tudi zaradi tega o različnih možnih vidikih in oblikah človeškega prisvajanja prostora, kot na primer o tistih, ki smo jih zgoraj označili kot "reprezentacije" in "ideološke vidike", v antropologiji še ni razvnela poglobljena razprava. O razlogih za takšno zadržanost do izraza in koncepta teritorialnosti v precejšnjem delu antropoloških "smeri" lahko le domnevamo. Zdi se, kot da je bila debata o teritorialnosti po nekem tihem konsenzu prepuščena ekološki antropologiji – morda tudi zato, ker je bil sam

koncept v antropologijo prinesen iz ekologije živali? Vendar bi ravno zaradi tega lahko celo posumili, če ni v ozadju takšnega "konsenza" tudi predpostavka, da je kultura "ekološkoantropoloških" ljudstev (lovcev in nabilcev, mobilnih pastoralistov ipd.) le neizbežen izraz evolucijske prilagoditve na dane naravne pogoje, medtem ko se je kultura "zahodnega" človeka že davno osvobodila naravne determiniranosti (prim. Hamilton, 1983). Poleg tega je bilo v prispevku nakazano, da se v nekaterih drugih družbenih vedah (npr. geografiji) in ne nazadnje v "vsakodnevnih" komunikaciji izraz teritorialnost uporablja tudi, če ne celo pretežno zunaj in neodvisno od ekoloških spremenljivk. Izraz teritorialnost se torej zdi kar primeren za označevanje in konceptualizacijo najrazličnejših oblik človeškega nadzorovanja oziroma prisvajanja prostora. Očitno se tega zavedajo tudi nekateri ekološki antropologi, saj vse pogosteje opozarjajo in v definicije tudi vključujejo kognitivne, simbolne in emocionalne vidike in oblike teritorialnosti. Ni torej videti razloga, da se tudi na strani, recimo ji, bolj "kognitivno" usmerjene antropologije teritorialnost ne bi sprejelo v standardno uporabo in kot standardno raziskovalno topiko. S takšno uporabo pa bi se morda odprlo tudi širše polje za primerjalne analize, ustrezno široke konceptualizacije, predvsem pa razumevanje različnih družbenih mehanizmov, ki so povezani s človeškim prisvajanjem prostora.

Omenjena zadržanost do obravnavanja teritorialnosti v neekološki antropologiji je gotovo povezana tudi z dejstvom, da prostorske tematike nasploh do nedavna v socialni in kulturni antropologiji niso bile deležne posebne pozornosti. Šele v zadnjih dveh desetletjih je moč opaziti izrazito porast tovrstnih razprav. V pričujočem kontekstu je zanimivo to, da je ena od priljubljenih krilatic znotraj nekaterih najbolj splošnih (in tudi odmevnih) razprav spoznanje, da je bila zgoraj omenjena asociacija med (eno) kulturo in (enim) krajem tudi v antropologiji pogosto predpostavljena (Appadurai, 1988, 2003[1996]; Gupta, Ferguson, 1992, 1997; Rodman, 1992, Malkki, 1997). Vendar pa najbrž ne zadoštuje, da se ustavimo le pri spoznanju, kako je takšna pred(po)stav(k)a napačna, družbeno skonstruirana in nujno arbitrarna. Kot tudi nemara ne zadoštuje, da "spoznavamo", kako takšne enačaje med kulturo in krajem podira (še) sodobni svet mobilnosti in povezanosti. V tem pogledu se namreč velja strinjati z

12 Nič manj izključevalna in torej teritorialna niso v tem pogledu stališča nekaterih predstavnikov domnevno liberalnega političnega spektra, ki džamije načeloma sprejemajo, vendar takšno, ki bo "v skladu s slovensko krajino" (gl. npr. www.rtvlo.si, 2006). Kakršni koli že so elementi, ki jih zastopniki takšnih stališč uvrščajo v "slovensko krajino" (ti običajno, nič čudnega, niso izpostavljeni – lahko le domnevamo, da mednje sodijo kozolci in cerkvice na vrhovih vzpetin), je namreč jasno, da džamija, kot jo muslimani običajno in že od zunaj prepoznavajo kot svoj verski objekt, ne more biti v skladu z "nacionalno krajino" – v "slovenskem" prostoru bo nujno arhitekturna novost (če odmislimo kratkotrajno postavitve džamije v času prve svetovne vojne v Logu pod Mangrtom). Tudi takšna stališča dajejo pri rabi prostora prednost eni družbeni skupini: pripadnikom krščanske verske skupnosti se priznava pravico vpisovanja v krajino z objekti, ki jih le-ti že navzven prepoznavajo kot svoje običajne verske objekte, medtem ko se muslimanom takšna pravica odreka.

Gupto in Fergusonom (1992), da je svet mobilnosti, povezani svet vedno obstajal ter da "kulturno homogenih" razločenih prostorov najbrž nikoli ni bilo. Za antropologijo je v tem kontekstu relevantno to, da predstava o takšnih prostorih, o identitetnih asociacijah med kulturo in krajem, o tem, da je na enem kraju ena kultura prvotna, avtohtona in torej še posebej "doma", v

družbi kljub vsemu obstaja. Vprašanje, ki si ga velja zastaviti, je torej, kako je takšna predstava skonstruirana (ibid., 8–10), predvsem pa, ali in kako je socialno relevantna, v kakšnih kontekstih in v kakšne namene je uporabljena. In nemara je identitetna asociacija kulture in kraja oziroma etnične skupine in kraja še posebej relevantna ravno v kontekstu prostorskega prisvajanja.

ON TERRITORIALITY IN ANTHROPOLOGY, AND ALSO GEOGRAPHY

Matej VRANJEŠ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Mediterranean and Social Studies,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva1
e-mail: matej.vranjes@fhs.upr.si

SUMMARY

The paper provides a theoretical discussion on the study, use, and conceptualization of territoriality in social anthropology. The author reports that to date in anthropology the research into human appropriation or control of space and in particular the theoretical discussion on territoriality has generally been restricted to the field of ecological anthropology. In this field, the ecological-evolutionism paradigm, according to which territoriality is studied as an expression of adaptation to given natural conditions in the function of optimization of survival strategies, has prevailed. Other forms, aspects, and contexts of human appropriation of space that are frequently encountered through our daily life experiences have generally been 'concealed' under different labels and research topics and hence only seldom are the main subjects of comprehensive research. As a result, numerous non-ecological aspects of space appropriation have been absent from anthropological treatises and conceptualizations of territoriality. Therefore, the author suggests that in anthropology the expression 'territoriality' be used as an umbrella term for the denotation and broader conceptualization of different aspects and forms of space appropriation. To support his views, he presents the instance of conceptualization of territoriality in social geography, where the topic has been dedicated significant theoretical attention and where territoriality has generally been conceptualized beyond the ecological paradigm. Furthermore, the author has determined that to date in both disciplines the discussion on territoriality focused on aspects defined as 'instrumental aspects' and 'territorial practices'. On the other hand, a relative lack of interest in different cognitive aspects of territoriality or – in other words – the aspects defined as 'territorial representations' and 'ideological aspects of territoriality' has been determined. Given that these aspects reveal the social construction of meanings or socio-spatial ideologies that frequently act in the background of concrete territorial stances, views, and behaviours, special emphasis is laid on their importance within the field of social anthropology. Among social constructions of this kind the author emphasizes the association of the identity of a given social group and a location, or of (one) culture and (one) location. In the times of global integration and supposed cultural 'hybridization' the relevancy of these representations in society has not diminished, which is most clearly manifest in different opinions and conflicts in relation to the justified use and control (i.e., appropriation) of given spaces.

Key words: Key words: territoriality, appropriation of space, spatial identity, socio-spatial ideologies, anthropology of space, ecological anthropology, social geography

VIRI IN LITERATURA

- Abram, S. (2002):** All that fuss over 100 houses: identities and moralities of building on land. V: Saltman, M.: Land and Territoriality. Oxford, Berg, 71–92.
- Anderson, J. (1988):** Nationalist ideology and territory. V: Johnston, R. J., Knight, D. B., Kofman, E.: Nationalism, self-determination and political geography. London, Croom-Helm, 18–40.
- Andrews, E. F. (1994):** Territoriality and land use among the Akulmiuit of Western Alaska. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Dulles, Berg, 65–93.
- Appadurai, A. (1988):** Introduction: place and voice in anthropological theory. *Cultural Anthropology* 3, 1. Washington, 16–20.
- Appadurai, A. (2003[1996]):** Sovereignty without territoriality: notes for a postnational geography. V: Low, S. M., Lawrence-Zúniga, D.: The anthropology of space and place: locating culture. Malden, Oxford, Blackwell, 337–349.
- Ardrey, R. (1967):** The territorial imperative: A personal inquiry into the animal origins of property and nations. New York, Atheneum.
- Armitage, F. (2002):** Imitating ethnicity: land, territoriality and identity in a Swazi Christian church. V: Saltman, M.: Land and territoriality. Oxford, Berg, 135–158.
- Barnard, A. (1992):** Social and spatial boundary maintenance among Southern African hunter-gatherers. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 137–151.
- Baskar, B. (2004):** H krajinski antropologiji. *Monitor ZSA* 6, 3–4. Ljubljana, 1–12.
- Beach, H., Anderson, M., Aikio, P. (1992):** Dynamics of Sami territoriality within the nation-states of Norway, Sweden and Finland. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 55–90.
- Bender, B., Winer, M. (2001):** Contested Landscapes: movement, exile and place. Oxford, New York, Berg.
- Bishop, C. A. (1983):** Comment. V: Cashdan, E.: Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current anthropology* 24, 1. Chicago, 57–58.
- Bourdieu, P. (2002[1980]):** Praktični čut. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J. (1994):** Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Dulles, Berg.
- Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J. (1994a):** Territories and territoriality: editorial. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Dulles, Berg, 61–64.
- Cashdan, E. (1983):** Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current Anthropology* 24, 1. Chicago, 47–66.
- Casimir, M. J. (1992):** The dimensions of territoriality: An Introduction. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 1–26.
- Casimir, M. J. (1992a):** The determinants of rights to pasture: Territorial organization and ecological constraints. V: Casimir, M. J., Rao, A.: Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 153–204.
- Casimir, M. J., Rao, A. (1992):** Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg.
- Cooper, D. (2002):** Out of place: symbolic domains, religious rights and the cultural contract. V: Saltman, M.: Land and Territoriality. Oxford, Berg, 93–112.
- Cooper Marcus, C. (1992):** Environmental memories. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 87–112.
- Donald, L., Mitchell, D. H. (1994):** Nature and culture on the northwest coast of North America: the case of the Wakashan salmon resources. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in Hunter-Gatherer research. Oxford, Dulles, Berg, 95–117.
- Dyson-Hudson, R., Smith, E. A. (1978):** Human territoriality: an ecological reassessment. *American Anthropologist*, 80. Washington, 21–41.
- Gold, J. R. (1980):** An introduction to behavioural geography. Oxford, Oxford University Press.
- Gold, J. R. (1982):** Territoriality and human spatial behaviour. *Progress in Human Geography*, 6. London, 44–67.
- Guille-Escuret, G. (1996):** Territorie et comportement territorial. V: Tort, P.: Dictionnaire du darwinisme et de l'évolution. Paris, Presses Universitaires de France, 4253–4258.
- Gupta, A., Ferguson, J. (1997):** Culture, power, place: ethnography at the end of an era. V: Gupta, A., Ferguson, J.: Culture, power, place: explorations in critical anthropology. Durham – London, Duke University Press, 1–29.
- Gupta, A., Ferguson, J. (1992):** Beyond "culture": space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology*, 7, 1. Washington, 6–23.
- Hamilton, A. (1983):** Comment. V: Cashdan, E.: Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current anthropology* 24, 1. Chicago, 59–60.
- Hirsch, E. (1995):** Landscape: between place and space. V: Hirsch, E., O'Hanlon, M.: The anthropology of landscape: perspectives on place and space. Oxford, Clarendon Press, 1–30.

- Južnič, S. (1987):** Antropologija. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Južnič, S. (1993):** Identiteta. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kennedy, D. (2002):** Culture and politics in the aboriginal landscapes: reflections on the identification of culturally significant places in Western North America. V: Saltman, M.: Land and Territoriality. Oxford, Berg, 9–36.
- Kučan, A. (1998):** Krajina kot nacionalni simbol. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Lawrence, D. (1992):** Transcendence of place: the role of La placeta in Valencia's las fallas. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 211–230.
- Lawrence, D. (1996):** Tourism and the emergence of design self-consciousness in a rural Portuguese town. V: Pellow, D.: Setting boundaries: the anthropology of spatial and social organization. Westport, London, Bergin & Garvey, 71–90.
- Layton, R. (1986):** Political and territorial structures among hunter-gatherers. *Man* 21. London, 18–33.
- Layton, R. (1997):** An introduction to theory in anthropology. Cambridge – New York – Melbourne, Cambridge University Press.
- Layton, R., Ucko, P. J. (1999):** Introduction: gazing on the landscape and encountering the environment. V: Ucko, P. J., Layton, R.: The archeology and anthropology of landscape: shaping your landscape. London – New York, Routledge, 1–20.
- Lovell, N. (1998):** Locality and belonging. London, New York, Routledge.
- Low, S. M. (1992):** Symbolic ties that bind: place attachment in the plaza. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 165–185.
- Low, S. M., Lawrence-Zuniga, D. (2003):** The anthropology of space and place: locating culture. Malden – Oxford, Blackwell.
- Malkki, L. H. (1997):** National geographic: the rootings of peoples and territorialization of national identity among scholars and refugees. V: Gupta, A., Ferguson J.: Culture, power, place: explorations in critical anthropology. Durham – London, Duke University Press, 52–74.
- Minnich, R. G. (1998):** Homesteaders and citizens. Collective identity formation on the Austro-Italian-Slovene frontier. Bergen, Norse Publication.
- Nadasdy, P. (2002):** "Property" and aboriginal land claims in the Canadian subarctic: some theoretical considerations. *American anthropologist*, 104, 1. Washington, 247–261.
- Nadjmabadi, S. (1992):** "The sea belongs to God, the land belongs to us": Resource management in a multi-resource community in the Persian gulf. V: Casimir, M. J., Rao, A. (1992): Mobility and territoriality: social and spatial boundaries among foragers, fishers, pastoralists and peripatetics. Oxford, Berg, 329–342.
- Pellow, D. (1996):** Setting boundaries: the anthropology of spatial and social organization. Westport – London, Bergin & Garvey.
- Peterson, N. (1975):** Hunter-gatherer territoriality: the perspective from Australia. *American anthropologist* 77. Washington, 53–68.
- Pratt, K. L. (1994):** "They never ask the people": native views about the Nunivak wilderness. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford – Dulles, Berg, 333–356.
- Rodman, M. (1992):** Empowering place: multivocality and multilocality. *American anthropologist*, 94, 3. Washington, 640–656.
- Rodman, M., Cooper, M. (1996):** Boundaries at home in Toronto housing cooperatives. V: Pellow, D.: Setting boundaries: the anthropology of spatial and social organization. Westport – London, Bergin & Garvey, 91–110.
- Rubinstein, R. L., Parmelee, P. A. (1992):** Attachment to place and the representation of the life course by the elderly. V: Altman, I., Low, S. M.: Place attachment. New York, Plenum Press, 139–163.
- Sack, R. D. (1986):** Human territoriality: its theory and history. Cambridge, Cambridge University Press.
- Saltman, M. (2002):** Land and territoriality. Oxford, Berg.
- Saltman, M. (2002a):** Introduction. V: Saltman, M.: Land and territoriality. Oxford, Berg, 1–8.
- Saltman, M. (2002b):** From cattle herding to cultivatorin - from territoriality to land. V: Saltman, M.: Land and territoriality. Oxford, Berg, 159–174.
- Shields, R. (1991):** Places on the margin: alternative geographies of modernity. London, New York, Routledge.
- Silberbauer, G. B. (1994):** A sense of place. V: Burch, E. S., jr., Ellanna, L. J.: Key issues in hunter-gatherer research. Oxford, Berg, 119–143.
- Smith, E. A. (1983):** Comment. V: Cashdan, E.: Territoriality among human foragers: ecological models and an application to four Bushman groups. *Current anthropology*, 24, 1. Chicago, 61.
- Smith, C. (1999):** Ancestors, place and people: social landscapes in Aboriginal Australia. V: Ucko, P. J., Layton, R.: The archeology and anthropology of landscape: shaping your landscape. London – New York, Routledge, 189–205.
- Soja, E. W. (1971):** The political organization of space. Resource paper No. 8. Washington, Association of American geographers.
- Soja, E. W. (1980):** The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70. Washington, 207–225.
- Strang, V. (1999):** Competing perceptions of landscapes in Kowanyama, North Queensland. V: Ucko, P. J., Layton, R.: The archeology and anthropology of landscape: shaping your landscape. London – New York, Routledge, 206–218.

Storey, D. (2001): Territory: the claiming of space. Harlow, Pearson education.

Vranješ, M. (2005): Zelena puščava: kulturna krajina iz "domaćinskega zornega kota". Etnolog, 15(66). Ljubljana, 281–301.

Vranješ, M. (2006): Cultural landscape and Triglav national park from "the native point of view": the case of Trenta valley, Slovenia. V: Simonič, P.: Ethnography of protected areas. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 281–301.

Wilson, E. O. (1975): Sociobiology: the new synthesis. Cambridge, Harvard University Press.

White, G. W. (2000): Nationalism and territory: constructing group identity in southeastern Europe. Lanham – Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield.

www.rtv slo.si (2006-12): http://www.rtv slo.si/modload.php?&c_mod=rtvchat&op=chat&func=read&c_id=459&tokens=kunič